

<https://doi.org/10.62837/2024.11.303>

M. ORUCOVA SEVİNC
Roman dillərinin TNP kafedrası

İTALYAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: morfologiya, mürəkkəb sifətlər, tabelilik prinsipi, tabesizlik prinsipi, nitq hissəsi.

Ключевые слова: морфология, сложные прилагательные, принцип подчинения, принцип неподчинения, часть речи.

Keywords: morphology, compound adjectives, principle of subordination, principle of non - subordination, part of speech.

Nitq hissələri dilçiliyin morfologiya şöbəsində tədqiq olunur. Əsas nitq hissələrindən biri olan sifət əşyanın əlamətini bildirir. Dilimizdə ümumiləşmiş tərif belədir: Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlərə deyilir. Bundan başqa sifət isimləşərək hal, mənsubiyyət, cəm şəkilçisi qəbul edir, cümlədə mübtədə və tamamlıq olur. Həmçinin fəllərlə əlaqələndərək adverbiallaşır və bu zaman zərflik rolunda çıxış edir. Lakin əsas sintaktik vəzifəsi təyin rolunda çıxış etməsidir. Sifətin əsas xüsusiyyəti cümlədə bir isimlə yanaşı gəlməsidir. Məsələn, “ Biz hündür və əzəmətli göydələnlərin qarşısından keçəndə heyrətdən donub qalmışdıq”- burada “hündür”, “əzəmətli” sifətləri gördüyümüz kimi isimlə yanaşı işlənilir və yanaşma əlaqəli birləşmələr yaradır. Buna görə də cümlədə işlənilir –işlənməməsindən asılı olmayaraq, isimsiz sifəti təsəvvür etmək olmaz. (9, səh 98) İtaltan dilində də sifət əsas nitq hissəsidir və nitqin əsas hissəsini təşkil edir. Müstəqil şəkildə mövcud olmur, lakin həmişə qrammatik cəhətdən asılı olduğu ismin yanında işlənilir və şəxsə, kəmiyyətə görə onunla uzlaşır. Azərbaycan dilində olduğu kimi italyan dilində də sifətlər isimləşərək cəmlənir dilimizdə olduğu kimi İtalyan dilində də sifətlər təyin, xəbər və zərflik funksiyasında işlənilir.

Dilimizdə sifət əlamət və keyfiyyət bildirir, lakin bu anlayışlar bir birindən fərqlənir. Belə ki, əlamət zahiri görünüş və formanın (qalın kitab), keyfiyyət isə əşyanın məzmununu, daxili aləmi ilə bağlı olur (acı söz). Eyni zamanda eyni bir söz həm əlamət, həm də keyfiyyət bildirə bilər. Məsələn, “böyük daş” birləşməsindəki “böyük” sifəti əlamət bildirir, lakin “böyük insan” birləşməsində isə “böyük” sözü keyfiyyət bildirir. Bu funksiya italyan dilində də mövcuddur. Belə ki, sifətlər isimdən əvvəl gələrsə keyfiyyət bildirir. Məsələn, “ Lei e` un gran signora”- “O böyük qadındır”- bu cümlədə həmin qadının daxili aləmindən söz gedir. Sifət isimdən sonra işlənərsə ölçünü, yəni onun zahiri görünüşünü bildirir. Məs: “ E` un palazzo grande”- “böyük binadır.” Bu cümlədə isə binanın böyüklüyünü, yəni xarici

görünüşünü nəzərə çatdırır. (16, səh 92) Dilimizdə mövcud olan digər nitq hissələrindən fərqləndirən başlıca morfoloji əlamət isə dərəcə bildirmək xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabında sifətin 5 dərəcə əlaməti qeyd etmişdir: 1) adi dərəcə ; 2) azaltma dərəcəsi ; 3) çoxaltma dərəcəsi ; 4) üstünlük dərəcəsi; 5) şiddətləndirmə dərəcəsi; (7, səh 261) Q.Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili” kitabında isə sifətin 3 dərəcəsi qeyd olunur: 1) adi dərəcə; 2) azaltma dərəcəsi; 3) çoxaltma dərəcəsi.(9, səh117)

Azərbaycan dilində olduğu kimi İtalyan dilində də sifətlər dərəcə bildirir, lakin bu onu digər nitq hissələrindən fərqləndirən cəhət deyil. Belə ki, italyan dilində zərflər də sifətlər kimi dərəcə bildirmək xüsusiyyətinə malik olurlar. Sifətin dərəcələri bunlardır: 1) müqayisə dərəcəsi; 2) azaltma dərəcəsi; 3) çoxaltma dərəcəsi; 4) üstünlük dərəcəsi (12, səh109)

Dilimizdəki sifətlər quruluşuna görə sadə (gözəl), düzəltmə (ağıllı) və mürəkkəb (alagöz) olur. Dilimizdə olan bütün mürəkkəb sözlər kimi mürəkkəb sifətlər arasında da iki əlaqə mövcuddur:

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb sifətlər
2. Tabelilik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb sifətlər.

Tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb sifətlərin hər iki komponenti müstəqil olur, biri digərinə tabe olmur və bu qrupa daxil olan mürəkkəb sifətlər aşağıdakılardır:

a) Eyni sifətin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sifətlər: “acı-acı”, “ uzun-uzun”, “nəhəng-nəhəng” və.s. Bu yolla düzələn mürəkkəb sifətlər mənanı daha da qüvvətləndirmək üçün istifadə edilir.

b) Sinonim xarakterli düzəltmə sifətlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: “ varlı-dövlətli”, “adlı-sanlı”, “əsilli-nəcabətli” və.s. bu mürəkkəb sifətlər isə iki əlamətin birləşməsindən əmələ gələn yeni daha güclü əlamət ifadə etmək üçün işlədilir.

c) Sinonim sifətlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: “ gözəl-göyçək”, “al-əlvan” və.s.

İndi isə tabelilik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb sifətlərə nəzər yetirək:

a) Birinci növ təyini söz birləşməsi yolu ilə yaranan mürəkkəb sifətlər: “alyanaq”, “ qaraqaş” və.s. Bu cür mürəkkəb sifətlər substantivlik xarakteri daşıyır.

b) Sadə sifət və sayla, düzəltmə sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: “qaragözlü”, “ikiterəfli” və.s. Bu yolla düzələn mürəkkəb sifətlər mənə etibarı ilə yuxarı bənddə qeyd etdiyimiz sifətlərin xüsusiyyətlərini, yəni substantivlik xarakterini özündə əks etdirir.

c) Birinci komponenti təkterəfli birləşmələrdən ibarət, ikinci komponenti isə sifət olan mürəkkəb sifətlər: “dili şirin”, “ sözü bütöv”, “başı qarlı” və.s. Bu yolla yaranan sifətlər də mənə etibarı ilə yuxarıdakı bəndlərdə qeyd etdiyimiz mürəkkəb sifətlərə yaxındır.

d) Feili sifət tərkibi ilə yaranan mürəkkəb sifətlər: “sözqanan”, “dilbilən” və.s.

e) İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan mürəkkəb sifətlər: “həyətyanı”, yeraltı” və.s. Bu yolla yaranan mürəkkəb sifətlər məkan əlaməti bildirmək xüsusiyyətinə malikdir. (4, səh 166)

İtalyan dilində də dilimizdə olduğu kimi sifətlər quruluşuna görə 3 cür olur: *aggettivi semplici* (sadə sifətlər)- “bello” (“gözəl”), “nero” (“qara”), *aggettivi derivati* (düzəltmə sifətlər)- “sanguinoso” (“qanlı”), “invernale” (“payızlıq”), *aggettivi composti* (mürəkkəb sifətlər) – “dolceamaro” – “acı-şirin” (dolce-şirin, amaro-acı) (13, səh 124)

İtalyan dilində mürəkkəb sifətləri və onların yaranma yollarını nəzərdən keçirək. Əvvəlcə tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb sifətlərə diqqət yetirək. Bunlar aşağıdakılardır:

a) İki sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: Bunlar xüsusilə də rəng bildirən sifətlərdir: “bianconeri” – “ağ-qara” (bianco-ağ, nero-qara, Juventus komandasının rəngidir), “rossonero”-“qırmızı-qara”(rosso-qırmızı, nero-qara, Milan komandasının rəngidir). Rəng bildirən sifətlərin çoxu demək olar ki, hamısı futbol komandalarının adıdır. Lakin “grigioverde”-“qoruyucu” (grigio-boz, verde-yaşıl) sifəti iki rəng bildirən sifətin birləşməsindən yaransa da gördüyümüz kimi tamamilə fərqli mənaya malikdir.

b) Əks mənəli iki sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: “tragicomico”-“tragikomik”(tragico-tragik, comico-komik), “dolceamaro”-“acı-şirin”

c) Bir-birinə sinonim olan iki sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: “sacro-santo”- “müqəddəs” (sacro-müqəddəs, santo-müqəddəs)

d) Sifət və ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: “biondo cenere” – “kül sarışın” (biondo-sarışın, cenere-kül)

e) Zərf və sifətin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: “malsano”- “xəstə, naxoş” (male-pis, sano-sağlam), “sempreverde”-“həmişəyaşıl” (sempre-həmişə, verde-yaşıl)

f) Zərf və feli sifət formasında olan feilin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: “maleducato”-“ədəbsiz”(male-pis, educato-educare feilinin feli sifət formasındadır,ədəbli deməkdir).

İndi isə tabelilik əlaqəsi əsasında yaranan mürəkkəb sifətlərə baxaq:

a) Zərf və ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb sifətlər: “sottocosto”- “dəyərsiz, ucuz” (sotto- aşağı, costo-dəyər,qiymət), “sottocutaneo”-“dərialtı” (sotto-alt,aşağı, cutaneo-dəri)

b) Sifətlərə “mezzo” (yarı) sözünü artırmaqla da mürəkkəb sifətlər yaranır: “mezzo vuoto”-“yarıboş” (mezzo-yarı, vuoto-boş), “ mezzo pieno”- “yarıdoludur”

(mezzo-yarı, pieno-dolu). Bu yolla düzələn mürəkkəb sifətlər arasında da tabelilik əlaqəsi olur.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan və italyan dilləri müxtəlif dil ailələrinə və qruplarına aiddir, belə olan halda iki dilin müqayisəli şəkildə araşdırılması nəticəsində fərqli cəhətlərin ortaya çıxması təbiidir.

SEVİNJ ORUJOVA

SUMMARY

COMPARATIVE ANALYSIS OF COMPLEX ADJECTIVES IN ITALIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Although they belong to different language families, complex words are the main object of research in the word formation process in both languages. One of the main topics of morphology is classification of words. Considering the fact that there are numerous theories on the classification of parts of speech, it would be worth noting that in all languages parts of speech don't share same properties and the same quantity as well. The research of linguists regarding classification of words dates back to BC. Yet classification of words under the heading of parts of speech began in 19th century. One the whole there are diverse views on the exact quantity of parts of speech in Azerbaijan linguistics; 9, 10, 11 or even 12. The main object of research is the adjective, which is the main part of speech in both languages, and has similar and different properties. In this article both compound words and their formation ways were analyzed. The major purpose of the article was studied in detail.

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛОЖНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ИТАЛЬЯНСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Основным объектом исследования являются сложные прилагательные из разных языковых семей, участвующие в процессах словообразования обоих языков. Одной из важнейших тем в морфологии является классификация слов в языке. Учитывая, что в лингвистике существуют разнообразные теории классификации частей речи, совершенно естественно, что части речи в различных языках имеют различные характеристики, и их количество может не совпадать. Исследования лингвистов в области классификации слов восходят к античной эпохе. Однако научная классификация слов под названием «части речи» началась с XIX века. В

азербайджанской лингвистике мнения о точном количестве частей речи разнятся: одни ученые склоняются к девяти, другие – к десяти, а третьи – к одиннадцати или даже двенадцати частям. Главный объект данного исследования – прилагательное – является основной частью речи в обоих языках, и обладает в них как схожими, так и отличающимися свойствами. В исследовании рассмотрены сложные прилагательные и проанализированы способы их образования. Проблема, поставленная в исследовательской работе, подробно изучена.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində.

1. Cəfərov Səlim. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı. 1960, 204 s.
2. Qurbanov Afad. Ümumi dilçilik. 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan. 2004, 748 s.
3. Kazımov Qəzənfər. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil. 2010, 400 s.
- İtalyan dilində
4. Battista Moretti Giovanni. L'italiano. Perugia: Guerra. 2005, 800 p.
5. Dardano Maurizio, Pietro Trifone. Grammatica italiana. Milano: Zanichelli Editore S.p.A. 1999, 762 p
6. Latino Alessandra, Muscolino Marida. Una grammatica italiana per tutti. Atene: 2005, 208 p.

İnternet resursları.

7. http://it.wikipedia.org/wiki/Formazione_delle_parole.
8. http://clic.cimec.unitn.it/marco/publications/Baroni-Guevara-Pirrelli_Composti-NN-italiano-SLI-2006.pdf.
9. [http://it.wikipedia.org/wiki/Composizione_\(linguistica\)](http://it.wikipedia.org/wiki/Composizione_(linguistica)).

Leksikoqrafik material

10. Stoppelli P. Dizionario Garzanti di italiano. Milano: Garzanti Editore S.p.A., 1998, 2600 p
11. G. Zorko, B. Majzel, N.Skvorzova. Grande dizionario italiano-russo. Mosca: Russkij Jazyk. 2000, 1018 p

Rəyçi: b/m. Qənbərli Jalə